

Nielsen«. Lad os under alle omstændigheder håbe på, at Inger Sørensen forsætter sin kulturhistorisk så betydningsfulde indsats. Til sidst skal kun nævnes, at noter og registre er af den vante høje standard.

Anders Monrad Møller

JENS RASMUSSEN: Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849. Odense 2009, Syddansk Universitetsforlag. 358 s. 300 kr.

Den foreliggende afhandling er et led i Københavns Universitets forskningsprojekt »Religion i det 21. århundrede«, der i et historisk perspektiv skal skabe overblik over kristendommens aktuelle betydning i Danmark. Ifølge forfatteren har de historiske forudsætninger for projektet dog ikke været særlig tydelige, selv om det er indlysende, at folkekirken i dens nuværende skikkelse bedst forstås, hvis man gør sig disse klart. I dag er det meget almindeligt, skriver Jens Rasmussen, at opfatte folkekirken som en ramme om en civilreligion, der er individualistisk og udogmatisk. Opfattelsen er så udbredt, at den ikke alene findes hos lægfolket, men også hos dele af gejstligheden, således som Torben Grosbøll-sagen og dens forløb illustrerer det. Men skal man forstå, hvorledes det er kommet dertil, er man nødt til at se på, hvad der skete med statskirken i den sene enevælde, for her blev grunden lagt til den nuværende rummelige folkekirke.

Jens Rasmussen har gode forudsætninger for at løse opgaven, for i en række bøger og artikler har han behandlet periodens førende teologer og debattører som Fyns biskop, N. Faber, Sjællands biskop, J.P. Mynster, provst Ulrik Plesner, N.F.S. Grundtvig og Søren Kierkegaard.

Jens Rasmussens tese er, at der i løbet af enevælden finder en langsom opløsning sted af det, han kalder den evangelisk-lutherske enhedskultur; det medfører religionstolerance og religionsfrihed. Den sidste bliver dog langt fra konsekvent gennemført, fordi den gamle statskirke lever videre under det nye navn folkekirke. Den får en fortrinsstilling i forhold til de andre religionssamfund, for staten fortsætter som en kristelig stat med en monark i spidsen, der skal tilhøre folkekirken. Samtidig fortsætter statens styre af kirken – ikke alene når det gælder de ydre juridisk-administrative rammer, men også kirkens indre liv (ritualer, salmebog, bibeloversættelse osv.), ligesom kirken – hvilket Jens Rasmussen dog ikke gør opmærksom på – fortsætter med at klare opgaver, der i dag klares af staten eller kommunerne, det gælder først

og fremmest skolevæsenet. Der blev nok tale om religionsfrihed, men ikke om ligestilling mellem folkekirken og de andre trossamfund – af hvilke specielt de, som ikke blev anerkendt, f. eks. baptisterne, fik det vanskeligt. Endnu dårligere stillet blev de, der var så konsekvente ateister, at de ikke ville være medlemmer af et trossamfund. Skulle man følge den ægteskabslovgivning, som Rigsdagen vedtog i 1851 som et udløber af overretsassessor N.M. Spandets mere vidtgående forslag om borgerlige vielser, konfirmation etc., var en forudsætning for, at man kunne blive borgerligt viet enten, at man tilhørte et ikke-ankendt trossamfund, eller at der var tale om et ægteskab, hvor brud og brudgom tilhørte hvert sit trossamfund. Ville man være ateist i Danmark, måtte man tilhøre et trossamfund. Det var da også tilfældet med to af Danmarks berømteste ateister, tilføjer anmelderen for egen regning, Georg og Edvard Brandes, der begge var medlemmer af mosaisk trossamfund, Edvard Brandes til sin død, Georg Brandes til han meldte sig ud under 1. verdenskrig. Andre kendte ateister som filosofiprofessor Hans Brøchner eller digteren J.P. Jacobsen var medlemmer af folkekirken.

Ifølge Jens Rasmussen banede en række faktorer efterhånden vejen for religionsfriheden. En af dem var den indvandring af anderledes troende i form af jøder, reformerte og katolikker, der fandt sted fra det 17. århundrede og fremover. Kongeloven forpligtede ganske vist kongen til at sørge for, at landets indbyggere forblev tro over for den evangelisk-lutherske kirke, som var blevet landskirke i 1536 med fyrsten som overhoved, men i praksis blev det fortolket på den måde, at det ikke gjaldt for indvandrere, som landet havde brug for af økonomisk-erhvervsmæssige grunde. Som en nådesakt fik såvel huguenotter og andre reformerte som jøder og katolikker lov til at slå sig ned i Danmark og dyrke deres religion. I begyndelsen havde de kun tilladelse til at opføre kirker (synagoger) bestemte steder, og for katolikkernes vedkommende varede det længe, inden de fik lov til at bygge en egentlig kirke. Først i 1814 fik jøderne borgerret, men, som det fremgår af Jens Rasmussens bog, var de langt fra ligestillede med landets andre indbyggere. Det kom ikke mindst til udtryk i, at de stadig skulle søge om dispensation for at opnå det ene og det andet. Desuden kunne de have svært ved at opnå et statsembede, medmindre de opgav deres tilknytning til det mosaiske trossamfund og lod sig døbe. Et kendt eksempel er nationaløkonomen og fængselsreformatoren C.N. David, der i 1824 fik afslag på at virke som docent ved Københavns Universitet. Da han et par år senere blev ansat som professor samme sted, havde han i mellemtiden ladet sig døbe. Jens Rasmussen påpeger, at nok blev

jøderne stadig ikke helt behandlet som ligestillede borgere, men omvendt havde man en regering, der var mere human end kredse i befolkningen. Det viste sig med tildelingen af borgerret i 1814 og under jødeforfølgelsen i København 1819 og 20, der varede længere tid, end man normalt har erkendt. Her optrådte regeringen med Majestæten i spidsen resolut for at slå uromagerne ned.

Som jøderne mærkede også katolikkerne mistro – begrundet i, at de tilhørte en international kirke med en pave i spidsen. Frygten var, at de skulle blive en stat i staten, fordi den katolske gejstlighed, som biskop J.P. Mynster fremhævede det i en udtalelse til Danske Kancelli, var »forpligtet til lydighed mod en fremmed fyrstelig magt« (s. 126). Resultatet blev, at den tyske katolske biskop Karl Anton Lüpke, der fra 1841 skulle føre tilsyn med de katolske præster i Danmark, ikke måtte komme til landet og udøve visitatsvirksomhed. Den måtte han uddelegere til en stedlig katolsk præst.

Det var altså resultatet af en kongelig nådesakt, når det blev tilladt et lille mindretal af landets indbyggere (i 1849 skulle det dreje sig om 0,4 procent af befolkningen) at være medlemmer af andre trossamfund end statskirken. De var tålt, men ikke elskede. Tendensen var dog, at tålsomheden over for dem blev større og større – om end man bestandig fastholdt, at de ikke måtte hverve proselytter. Jens Rasmussen gør en del ud af disse trossamfund uden for statskirken – af og til lidt for meget i forhold til at dokumentere tesen, at tålsomheden blev større og dermed pegede stadig mere i retning af en egentlig religionsfrihed.

Den anden forudsætning, Jens Rasmussen peger på, som understøttede stigende religionsfrihed, var, at ledende embedsmænd inden for statskirken og centraladministrationen, med generalprokurør og deputeret i Danske kancelli (fra 1842 statsminister) Anders Sandøe Ørsted som den mest fremtrædende, stillede sig på tros- og samvittighedsfrihedens side. Spørgsmålet blev aktualiseret af de vaktens opdukken på scenen omkring 1820 med deres afvisning af Balles katekismus og salmebog og krav om bevarelse af Pontoppidans katekismus og Kingos salmebog og deres afholdelse af gudelige forsamlinger, som de ikke havde fået tilladelse til af myndighederne. De fik opbakning af præsterne N.F.S. Grundtvig og Lindberg. Det lykkedes dem ikke at komme igennem med deres krav om igen at kunne anvende Kingo og Pontoppidan; derimod opgav myndighederne efter Christian VIII's tronbestigelse at håndhæve konventikelpakaten af 1741. Som trossamfund uden for statskirken blev de herefter tålt, selv om myndighederne naturligvis stadig prøvede at tale dem til rette. De, der senest blev

omfattet af myndighedernes tolerance, var de baptistiske menigheder, der opstod i København og Ålborg. Men her var det heller ikke alene et spørgsmål om tro, for med kirketugtens bortfald måtte folk efterhånden tro, hvad de ville, men om handlinger, nemlig den handling at blive døbt som voksen (og dermed ikke blive døbt som barn). Her satte myndighederne hårdt mod hårdt og gennemførte tvangsdåb af børnene. Først omkring 1847 opgav de denne kurs, som visse præster nægtede at rette sig efter trods påbud herom. Selv efter grundlovens ikrafttræden blev baptisterne forskelsbehandlet, idet de først fik status som et anerkendt trossamfund i 1952. Konsekvensen heraf var, at de ikke fik ret til at foretage kirkelige handlinger som dåb og vielse med retsvirkning.

Den tredje forudsætning, Rasmussen behandler, er den livlige teologiske debat om kristendommen og kirken, som vel ikke mindst blev hed, efter at H.N. Clausen havde udsendt sit store værk *Catholiscismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus* i 1825, som fremkaldte N.F.S. Grundtvigs rasende modangreb i *Kirkens Gienmæle*. Inden for gejstligheden udkrystalliserede der sig efterhånden tre retninger eller om man vil partier: 1. Grundtvigs og Lindbergs parti; det stillede sig på de vaktens side, vendte sig mod de rationalistiske præster og ønskede at fastholde det gældende ritual, som visse præster på egen hånd var begyndt at ændre på, så det passede til deres teologiske opfattelse. Oprindeligt var det ikke fremmed for Grundtvig at skille sig ud af statskirken, hvis han ikke fik medhold i sine synspunkter. Men her skete der en udvikling i hans standpunkt. Han arbejdede sig frem til, at det bedste ville være, at kirken blev en rent borgerlig indretning, en fri statskirke, som kunne rumme alle de forskellige kirkeretninger. I den forbindelse gjorde han sig til talsmand for, at den kristne, der ønskede sig en anden præst, skulle have ret til at finde sig en anden (sognebåndsløsning). 2. J.P. Mynsters parti, som de fleste præster tilsluttede sig. Det ønskede visse moderniseringer af ritualerne, f. eks. dåbsritualet; til gengæld skulle kirkens ledelse ikke affinde sig med, at rationalistiske præster på egen hånd ændrede på ritualen. Mynster og hans tilhængere var ikke rationalister, men supranaturalister, hvilket betød, at de anerkendte, at fornuften havde sine grænser, den kunne ikke alene være kilde til troen. Hvor den kom til kort, kom åbenbaringen og Guds undere ind i billedet. Vigtigst for Mynster var, at han ønskede en rummelig statskirke, der omfattede såvel vakte som gammeltroende som liberale teologer som H.N. Clausen og hans tilhængere. Skulle kirken bevares som en levende organisme, dvs. skulle den undgå at stivne, som det var

sket med den anglikanske kirke, måtte den nødvendigvis give plads til mange forskellige kirkelige synspunkter. 3. H.N. Clausen ønskede en modernisering af ritualerne og fandt, at staten skulle spille en mere beskeden rolle i styret af kirken. Den måtte holde sig til det administrative, medens kirken, i praksis gejstligheden, selv skulle bestemme sit indre liv.

Jens Rasmussens synspunkt er vel, at den debat, som i så rigt mål udfoldede sig omkring de kirkelige spørgsmål, i sig selv var med til at befordre tolerancen både inden for selve statskirken og i forhold til religionssamfund uden for kirken. For debatten hvilede på den forudsætning, at de kirkelige stridsspørgsmål ikke kunne afgøres ved tvang, men kun gennem argumenter.

De forudsætninger, som Jens Rasmussen trækker frem som afgørende for religionsfrihedens gennemslag, er utvivlsomt relevante. Men jeg finder dem ikke udtømmende. Ud over de faktorer, som Jens Rasmussen behandler, kunne man nævne det politiske system, som det fungerede og udviklede sig i den sene enevælde, og samtidens almindelige åndelige og politiske klima.

Hvad det politiske system angår, er det åbenbart, at det embedsmandsstyre, der herskede i denne periode, ikke var særlig effektivt, hvad der formodentlig blev en fordel for den kirkelige debat og det kirkelige liv. Den endelige magt lå ganske vist hos den enevældige konge, men det var sjældent, han skar igennem. I stedet lå afgørelserne hos lige-stillede embedsmænd, deputerede i Det Danske Kancelli. En af disse var ret konservativ, nemlig præsidenten P. Chr. Stemmann, og en anden efter tidens forhold progressiv, A.S. Ørsted, fordi han grundlæggende var modstander af tvang i kirkelige spørgsmål og gik ind for en vidtgående samvittighedsfrihed. De øvrige deputerede havde holdninger, der lå imellem disse to yderpoler. Selv om Stemmann normalt trak det længste strå, så man for det første, at beslutningerne tit blev udvandet, fordi der trods alt også blev taget hensyn til, hvad den velargumenterende Ørsted mente. For det andet blev mange beslutninger ikke taget en gang for alle. Når beslutninger om, hvorledes man for eksempel skulle forholde sig til de vakte, stødte på modstand blandt dem, de gik ud over (hvortil også hørte de embedsmænd, der skulle føre dem ud i livet) oplevede man tit, at Kancelliet igen tog spørgsmålet op til overvejelse med det resultat, at Ørsted nu i højere grad kom igennem med sine synspunkter. Mangelen på effektivitet havde måske nok den effekt, at enevælden gav de forskellige standpunkter, man fandt inden for kirken, stor frihed, men havde dog også den ulempe, at man f.eks. ikke fik reformeret ritualerne, selv om der blev arbejdet ihærdigt derpå.

Hermed når vi frem til en anden pointe, som Jens Rasmussen vist ikke er opmærksom på, nemlig at indførelsen af en fri forfatning med ansvarlige ministre skabte mulighed for, at staten kunne styre statskirken, som nu blev kaldt folkekirken, mere effektivt end før, fordi kultusministeriet nu blev ledet af en minister, der ganske vist var politisk ansvarlig over for Rigsdagen, men som ikke havde nogen ved siden af sig i ministeriet med formelt samme magt

Jens Rasmussen fremhæver med rette, at en forudsætning for den livlige debat om kristendom og kirke var, at ytringsfriheden i Danmark var ganske stor trods de indskrænkninger, som trykkefrihedsforordningen af 1799 og efterfølgende plakater skabte. Derimod gør han ikke noget ud af, at kirkedebatten indgik i en bredere politisk bevægelse, der med de liberale og nationalliberale politikere som udfarende kraft førte til skabelsen af en politisk (eller borgerlig) offentlighed og opinion. Så vidt jeg kan se, var der tale om et vekselspil mellem på den ene side den kirkelige debat, på den anden side den politiske debat, under hvilken grænserne for, hvad der kunne debatteres politisk, til stadighed udvidedes. I den forbindelse er det bemærkelsesværdigt, at staten ganske vist ikke ifølge trykkefrihedsforordningen måtte udøve forhåndscensur, men i praksis var det jo alligevel blevet almindeligt, at udgiverne af aviser indtil omkring 1830 lod dem underkaste forhåndscensur, således at de ikke risikerede, at myndighederne efter udsendelse af dagens ellers ugens avis beslaglagde den. Her gjorde liberale som Balthazar Christensen og Orla Lehmann en indsats for at få denne forhåndscensur afskaffet ved at gøre emsige embedsmænd og politifolk opmærksomme på, at den var ulovlig, og ved at nægte at underkaste sig den. Resultatet var, at i alt fald liberale avisredaktører holdt op med at lade deres produkter forhåndscensurere. En forudsætning for religionsfriheden er med andre ord den bredere politiske proces, der efterhånden rykkede Det Danske Monarki stadig tættere på indførelsen af en fri forfatning.

Hvad åndslivet og dannelsen angik, blev de fra 1700-tallets slutning præget af den tyske kritiske, idealistiske filosofi med navne som Immanuel Kant, Fichte, Schelling og senere Hegel. På dansk grund blev lignende ideer forfægtet af Hans Christian Ørsted med hans *Aanden i Naturen*, medens Hegel blev den store modefilosof fra slutningen af 1820'erne. Her gik digteren Johan Ludvig Heiberg med stor succes i spidsen for udbredelsen af kendskabet til den hegelske filosofi, og han og hans tilhængere kom til at dominere opinionen inden for kulturlivet i 1830'erne og til dels -40'erne. Det optimistisk-dualistiske

livssyn, som litteraturhistorikeren Erik M. Christensen har kaldt det, prægede digtekunsten og dannelsesidealerne. Dermed ændredes også statskirkens vilkår. De to brødre Ørsted, Hans Christian og Anders Sandøe, og andre ledende skikkelser i det enevældige danske magtapparat som f. eks. finansdeputeret m.m. Jonas Collin, der var påvirket af Kant og Fichte, måtte med den vægt, som f. eks. Kant lagde på menneskets personlige autonomi og samvittigheden, være modstandere af tvangsforanstaltninger. Dertil kom, at den form for kristendom, som kombineredes med f.eks. Schellings naturfilosofi, måtte få et helt anderledes præg end den traditionelle kristendom. Også Hegels filosofi med dens panlogisme og sætten gud lig med logos lagde op til en ukonventionel form for kristendom, selv om det naturligvis kunne falde forskelligt ud. På sin vis er det forståeligt, at N.F.S. Grundtvig gik så voldsomt i kødet på Schelling, som han gjorde under debatten i 1814-15 med Hans Christian Ørsted om denne filosof. For der er ingen tvivl om, at panteistiske ideer som Schellings lagde op til en helt anden form for kristentro end den traditionelle luthersk-ortodokse. Groft sagt gik tendensen i retning af at guddommeliggøre mennesket. Selv om Grundtvig fik en enorm betydning inden for dansk åndsliv, kunne han alligevel ikke forhindre, at det, Jens Rasmussen kalder enhedskulturen, brød sammen. Enten måtte statskirken opløses. Eller også måtte den blive rummelig. Hvor mægtigt det nye civilisationsparadigme var, kommer vel ikke mindst til udtryk i, at også Grundtvig selv havde en rem af huden. Således forekom det noget inkonsekvent, at han, samtidig med at han skældte Schelling og hans danske forsvarer, H.C. Ørsted, huden fuld, ikke regnede den Henrik Steffens, som med sine forelæsninger på Elers kollegium i København 1802-1803 introducerede den idealistiske naturfilosofi for den københavnske akademiske elite, til dem, der undergravede kristendommen. Fra slutningen af det 18. århundrede skete, der – som Michel Foucault formulerer det – et epistemisk skift. Subjektet kom i højsædet. Her finder vi efter min mening den grundlæggende forklaring på religionsfrihedens sejr i den del af verden, der kom under indflydelse af den filosofiske vending, som indtraf fra og med Immanuel Kant. Det kommer Rasmussen ikke ind på.

Jens Rasmussen påpeger meget rigtigt, at det var Mynsters linje der sejrede under forhandlingerne på den grundlovgivende rigsdag. Grundtvig, der havde gjort sig til talsmand for, at der ikke alene skulle være religionsfrihed, men også religionslighed kom til kort. Det samme gjorde hans tanke om, at kirken blot skulle være en rent borgerlig indretning. Eller at der skulle indføres sognebåndsløsning. I det sidste

spørgsmål var hans nederlag dog ikke så meget betinget af, at der ikke var flertal for ideen, som af, at de fleste fandt det for småt til, at det ligefrem skulle noteres i grundloven. Der var altså udsigt til, at der ville komme en lov herom, som det da også blev tilfældet i 1855. Også H.N. Clausen, der var minister uden portefølje fra november 1848 og derfor kunne deltage i den grundlovgivende rigsdags forhandlinger, led nederlag for sin ide om, at folkekirken skulle være et selvstændigt selskab, ikke blot en del af statsapparatet. Det fremgik dog ikke så meget af selve forhandlingerne på Rigsdagen som af den efterfølgende udvikling. Grundloven bestemte, at folkekirkens forhold skulle ordnes ved lov, dvs. gennem vedtagelsen af en kirkeforfatning. Var denne løfteparagraf blevet ført ud i livet, ville folkekirkens chance for at kunne fungere som en mere selvstændig, af staten delvis uafhængig forening have været større. I grundlovens § 3's formulering, at staten skulle understøtte folkekirken, lå der hverken, at staten skulle styre kirken, eller at kirkeministeren, således som det skete og stadig sker, gennem sin udstedelse af kongelige anordninger skulle have en selvstændig lovgivende magt. Her finder vi, som Rasmussen også antyder, levn af enevælden, selv om man naturligvis må tilføje, at kirkeministeren er politisk ansvarlig over for Folketinget, der – hvis det er utilfreds med en kirkelig anordning – i sidste ende kan fælde ministeren.

Alt i alt er er Jens Rasmussens afhandling et grundigt og veldokumenteret arbejde. Akribien er i top. Blot finder undertegnede, at titlen ikke helt holder, hvad den lover. Afhandlingen tager nogle af forudsætningerne for religionsfriheden op, medens andre enten er totalt uomtalt eller underbelyst.

Claus Friisberg

LOFTUR GUTTORMSSON (red.): *Almenningsfræðsla á Íslandi 1880-2007*. Fyrra bindi. *Skólahald í sveit og bæ 1880-1945*. Síðara bindi. *Skóli fyrir alla 1946-2007*. Reykjavík 2008. Háskólaútgáfan. 340 + 363 s. 16.200 ISK.

Uppfostran, socialisering, pedagogik och skola har alltid tilldragit sig historikernas intresse, även om detta intresse gått i vågor och sökt sig i olika institutionella fåror. Nu tycks tiden ha kommit till att sammanfatta forskningsläget i flera länder. I Danmark har nyligen en forskargrupp vid Danmarks Pedagogiske Universitet mottagit en bevilling från Carlsbergfondet för att skriva en dansk skolhistoria. Island var emellertid först ut; 2008 utkom en isländsk undervisningshistoria i två band.